

Ökad press på allt fler ensamstående mödrar

I hela Europa är ensamstående mödrar en växande grupp som balanserar på välfärdssamhällets marginaler. De är mer utsatta än gifta mödrar och löper större risk att förlora jobbet. Det är inte moderskapet i sig som skapar problem utan frånvaron av äktenskap i kombination med kön. Särskilt oroväckande är situationen i Ryssland och Polen.

Sociala förändringar skapar nya villkor och med dem en upplösning av gamla normer och moralkodex. Vi ser idag i hela Europa hur nya värderingar skapas.

Transformationsprocessen i de f d kommunistländerna har återverkningar på den sociala infrastrukturen. I östra Tyskland har födelsetalen sjunkit med 60 procent mellan 1989 och 1992 och giftermålen har minskat med 65 procent. Å andra sidan har skilsmässorna sjunkit med 81 procent under samma period, efter att ha ökat stadigt under åren före "die Wende".¹ Liknande tendenser med sjunkande skilsmässotal har noterats för Polen efter att också där ha stigit under åren dessförinnan. En bidragande orsak till detta trendbrott kan vara den ekonomiska situationen med dramatiska ökningar i arbetslöshet i kombination med en urholkning av familjernas ekonomi. Det blir ekonomiskt tungt att skiljas. Samma tendenser med sjunkande giftermål och födelsetal är också tydliga i Väst- och Sydeuropa. Italien och Spanien har för närvarande de högsta födelsetalen inom detta block.

Ensamstående mödrar med barn är en växande grupp i samtliga länder. Den främsta anledningen till detta är det sedan tidigare höga antalet skilsmässor i alla länder. Andelen barn födda utom äktenskap ökar också. I de flesta fall registreras faderskapet, men faderns relation till barnet blir svagare när det föds utom äktenskapet. Risken för separation i sam-

boförhållanden är betydligt större än risken för skilsmässor, även när paret har barn.

Ensamstående mödrar utmanar socialpolitiken

I ett Europa som alltmer präglas av att stora grupper utestängs från arbetsmarknaden utgör kvinnor en speciellt utsatt grupp. I många länder finns ideologiska krafter som betraktar det heterosexuella äktenskapet som den enda "riktiga" familjeformen. Ensamstående mödrar utgör ett hot mot denna grundsyn.

Ensamstående mödrar är också en utmaning för socialpolitiken därför att en rimlig levnadsnivå för ensamstående mödrar kräver att ekonomiska och sociala resurser omfördelas över staten. I de liberalekonomiska strömningarna i dagens industrisamhällen finns starka ambitioner att minska de offentliga utgifterna. Medborgarna ska själva svara för sin försörjning och statens ekonomiska stöd ska inskränkas till att täcka endast de mest grundläggande behoven. Den växande gruppen av ensamstående mödrar kan därför uppfattas som ett symboliskt hot mot denna politiska orientering.

Denna artikel ska belysa situationen för ensamma mödrar i tre f d kommunistiska länder – Polen, Ryssland (europeiska delen) och östra Tyskland – samt Västtyskland och Sve-

rige. Syftet är att diskutera mödrarnas situation utifrån deras relation till socialpolitiken, familjen och det sociala nätverket samt arbetslivet.

En fråga som ska belysas är om ensamstående kvinnor med barn är mer utsatta. Hur skiljer sig deras situation från gifta mödrars inom respektive land vad gäller inkomster, utbildning, arbete och syn på framtiden?

I artikeln presenteras resultat från jämförande studier av förhållandet mellan förvärvsarbete och familjepolitik i åtta länder. Studien består av intervjuer med mödrar och fäder i slumpmässigt urval. En del av urvalet utgörs av ensamstående mödrar.

Trots omfattande ekonomiska och sociala olikheter mellan dessa länder är jämförelser intressanta eftersom vi fokuserar på gifta och ensamstående kvinnor med barn. Härigenom får vi ett mått på strukturer och processer inom länderna och kan diskutera huruvida dessa är allmängiltiga eller inte. En viktig aspekt är i vilken mån socialpolitik eller andra faktorer leder till olika förhållningssätt inom länderna.

Ensamstående förälder i var femte barnfamilj

Hur många ensamstående mödrar finns det i olika länder i Europa? Denna till synes enkla fråga är inte lätt att besvara, eftersom det är svårt att jämföra de offentliga siffror som finns tillgängliga. Det beror på att definitionen av ensamstående mor skiljer sig på väsentliga punkter i olika länder och vid olika tidpunkter. Oftast räknas de som ensamstående som ensamman har juridisk vårdnad om barnet. Det innebär att mödrar som är samboende utan att vara gifta räknas som ensamstående mödrar. Å andra sidan är detta inte särskilt vanligt, utom i de nordiska länderna.

I Sverige räknas enbart de mödrar som bor ensamman med sina barn som ensamstående mödrar. I den svenska Folk- och bostadsräkningen 1990 beräknades andelen ensamstående mödrar med barn 0-17 år till 19 procent av alla barnhushåll. Andelen ensamman fäder var 2,7 procent.²

I Västtyskland var år 1991 andelen ensamstående mödrar med hemmavarande barn

(utan hänsyn till ålder) 17,4 procent och i Östtyskland 23 procent.³

Siffrorna i England, Belgien och Frankrike är några procent lägre än Västtysklands.⁴

I östra Europa är andelen ensamstående mödrar också relativt hög och har ökat eftersom också skilsmässotalen har ökat. I Polen var t ex 17,6 procent av alla barnfamiljer ensamstående mödrar 1988.⁵

För Ryssland saknar vi generell statistik. I det slumpmässiga urval av 600 barnfamiljer som gjordes inför denna undersökning av föräldrar, barn och förvärvsarbete var en femtedel ensamstående mödrar. Urvalet kan betraktas som representativt för den europeiska delen av Ryssland. Endast tre procent av de ensamstående mödrarna var samboende med en partner.

Änkorna har den bästa ekonomin

I de flesta länder utgör familjepolitiken inget eget område, utan faller inom ramen för den allmänna socialpolitiken. Tyskland och Frankrike är undantag från regeln. Här har familjepolitiken ett eget departement.

Familjepolitiken har ursprungligen haft ett befolkningspolitiskt syfte, men under framväxten av välfärdssamhället har det omfördelande syftet blivit alltmer framträdande. Traditionellt har familjepolitiken också syftat till att befrämja äktenskap som samlevnadsform. Mot bakgrund av demografiska förändringar och ökad modernisering har ambitionerna att stödja existerande familjeformer också stigit.⁶

En internationell jämförelse avslöjar att det finns en statushierarki bland ensamstående mödrar, som inte baseras på deras utbildning, yrke eller sociala ursprung i första hand utan deras relation till barnets fader. Högst rankade är änkorna, därefter kommer de övergivna mödrarna, de samboende, sedan de frånskilda, de separerade, de som aldrig sambott med fadern samt slutligen de som inte vill eller kan uppge namnet på fadern till barnet/barnen.

Överlag visar det sig att eftersom änkor med barn ofta har särskilda pensioner eller får speciella barnbidrag har de en bättre ekonomisk

situation än frånskilda kvinnor med barn samt ogifta mödrar. Så är det också i Sverige med "barnpensionen". Mödrar som inte vill uppge namnet på barnets far får inget bidragsförskott.

I samtliga länder är mödrar ekonomiskt beroende av flera olika inkomstkällor. Till skillnad från ensamstående fäder kan endast ett fåtal leva på sin egen inkomst. Den relativa betydelsen av inkomst från eget förvärvsarbete är emellertid störst och avgörande för mödrarnas och barnens ekonomi.

En undersökning av ett antal OECD-länder har visat att skillnaden mellan den disponibla inkomsten för ensamma mödrar och familjer med två föräldrar är störst i USA och Tyskland. Inkomstgapet mellan ensamstående mödrar och parfamiljer är minst i Norge, Sverige och Frankrike.⁷

Skattelindring och bidragsförskott i Tyskland

Ekonomiskt stöd till ensamstående mödrar i Tyskland består dels i skattelindring, avdrag för barnomsorgskostnader, förskott på underhåll från fadern för barn under sex år på högst 1 056 kr per månad. För barn mellan sju och tolv år är lägsta underhållsbidrag satt till 1584 kr per månad. Den underhållsskyldige fadern får behålla halva barnbidraget och får rätt till hälften av skatteavdraget för barn om han har betalat åtminstone tre fjärdedelar av underhållet.

Mödrarna har rätt till vårdnadsbidrag och socialbidrag så att de i princip kan utnyttja den föräldraledighet om tre år som numera gäller i Tyskland. Ensamstående mödrar kan få förtur till barnomsorg. De har också rätt till 20 dagars ledighet för vård av sjukt barn om de har ett barn och upp till 50 dagar om de har två barn eller fler. I detta avseende är de mer gynnade än gifta mödrar.

Staten kan bevilja lån i samband med barns födelse på upp till 5000 DM, av vilka 2000 DM inte är återbetalningspliktiga. Ogifta mödrar beviljas mer sällan dessa medel, eftersom de förutsätter att kvinnan är förvärvsverksam och har en viss höjd på inkomsten.

Det finns också en möjlighet för ogifta mödrar att söka stipendier från en stiftelse –

"Marianne Strauß Stiftung". Ett villkor för bidrag är att modern har sökt och erhållit abortrådgivning och därmed visat en motivation för att göra abort. Med tanke på att den tyska abortlagstiftningen är jämförelsevis restriktiv är detta ett intressant krav.

I f d DDR tillämpas numera samma regler som i västra Tyskland. För ensamstående mödrar innebär det att en del förmåner har fallit bort, t ex betald föräldraledighet under maximalt halvannat år med upp till 90 procent av en genomsnittslön, betald ledighet för vård av sjukt barn, garanterad rätt att återvända till sitt arbete efter föräldraledigheten samt rätt till arbetstidsförkortning och en ledig dag per månad för hushållsarbete plus en rad ekonomiska förmåner.⁸

Mycket differentierat bidragssystem i Ryssland

Den ryska familjepolitiken i allmänhet utmärker sig av ett mycket differentierat bidragssystem. Lönerna är också differentierade med stora avstånd mellan hög- och lågavlönad. Bidragen är som regel låga. Trots att bidragsnivåerna justeras flera gånger om året kan de inte hålla jämna steg med den höga inflationstakten.

I samband med barns födelse får modern bidrag med tre månadslöner motsvarande en minimiinkomst. En minimilön var 1 januari 1993 2250 rubel – knappt 15 kr.

Alla mödrar får olika slags barnbidrag som kan läggas ovanpå varandra, ofta differentierat efter barnens ålder. Ett vanligt barnbidrag uppgår till 50 rubel per månad. För ensamstående mödrar med barn i åldern upp till 16 år gäller sedan 1992 generellt ett månatligt bidrag på 50 procent av en minimilön. Om de har arbetat mindre än ett år och har barn upp till 1,5 år får de 45 procent av minimilön. Samma gäller för mödrar som har arbetat mer än ett år och har barn mellan 1,5 och sex år.

Ensamstående mödrar får dessutom bidrag motsvarande 45 procent av en minimilön för varje barn upp till sex år. Ensamma mödrar till barn med aids får 60 procent av minimilönen tills barnet fyller 16 år.

Alla föräldrar har rätt till skattereduktion. De ensamstående mödrar som ej erhåller

bidrag från fadern får extra skattereduktion. Sedan 1991 får de dessutom extra bidrag för mat och kläder som kompensation för den höga inflationen.

Enligt uppgifter som i alla fall var giltiga 1988 är moderskapsledighet garanterad i 16 veckor med full ersättning av lönen. En obetald föräldraledighet garanteras tills barnet är 18 månader gammalt. Bidrag för vård av sjukt barn beviljas tio dagar per barn och år.

Efter 1992 har moderskapsledigheten förlängts med två dagar i normalfallet, men halva ledigheten (70 dagar) ska tas ut före barnets födelse. Längre ledighet beviljas vid flerbarnfödelse samt om födelsen innebar komplikationer.

Bara ett fåtal polska mödrar uppbär statligt stöd

I Polen omfattar moderskapsledigheten 16-26 veckor (beroende på antalet barn) med full ersättning av lönen. Föräldraledighet garanteras för tre år med betald ersättning i 24 månader, beroende på hushållets inkomst. Anställningen är skyddad i Polen endast under moderskapsledighet.

Under föräldraledigheten är anställningen inte längre garanterad. Föräldrar har 30 dagars ledighet per barn för vård av sjukt barn. Denna ledighet kompenseras med hela lönen. Tidigare omfattade rätten 60 dagar.

En ensamstående mamma kan få ett behovsprövat bidrag på 40 procent av en genomsnittlig inkomst. Barnens far är skyldig att betala underhåll, men om han inte betalar fastställer rätten ett underhållsbidrag, som utbetalas från en fond. Fadern blir i gengäld skyldig fonden pengar. Motsvarande regel gäller i alla andra länder.

Inkomstkällorna för ensamstående mödrar som är föräldralediga är moderskapsbidrag och socialbidrag samt informellt ekonomiskt stöd från föräldrar och barnets fader.

Polska ensamstående mödrar hävdar i studien att de statliga socialbidragen bara har en liten betydelse för deras ekonomiska situation. Tre fjärdedelar uppgav att de aldrig hade uppburet statligt stöd och var femte klagade över att det statliga stödet var mycket litet. Enbart

åtta procent menade att det statliga stödet var väsentligt för deras ekonomi.

Resultaten från västra och östra Tyskland går i samma riktning. Majoriteten hävdar att det statliga stödet är mindre viktigt för dem. 21 procent i västra och 11 procent i östra Tyskland känner att de får tillräckligt med stöd från staten.

Oro för ekonomin även i Sverige

Den svenska modellen för stöd till ensamstående mödrar skiljer sig från många andra länder i Europa när det gäller bidragsförskottet. Enligt internationella studier är det bara var femte ensamstående mamma som verkligen får något underhåll från barnets far. Mot den bakgrunden är det svenska bidragsförskottet motsvarande 1173 kr per månad och barn en unik åtgärd som befriar mödrarna från uppplitande konflikter om pengar med sin f d partner. I Tyskland, Ryssland och Polen samt i flera andra länder i Europa kan ensamstående mödrar vända sig till domstol för att utkräva det underhållsbidrag som de är berättigade till. Det är emellertid ett mer konfliktfyllt och omständligt förfaringsätt än det svenska.

En undersökning från 1985 visar att offentliga transfereringar av olika slag utgjorde upp till 41 procent av bruttoinkomsten för ensamstående mödrar i Sverige, jämfört med åtta procent för familjer med två försörjare. 70 procent av ensamstående föräldrar hade bidrag av olika slag, vilket kan jämföras med 22 procent av parhushåll.⁹

Ensamförälderutredningen 1983 kunde på basis av statistik från sjuttioalet konstatera att ensamma mödrar är en grupp som balanserar på välfärdssamhällets marginaler, både i ekonomiskt och socialt avseende.¹⁰ Senare statistik visar att förhållandena var mycket lika under senare delen av åttiotalet. Dubbelt så många barn till ensamstående under sex år lever under fattigdomsstrecket i jämförelse med barn till samboende – 14 procent mot knappt 7 procent. När det gäller kontantmarginaler är mönstret likadant.¹¹

Betydligt fler ensamstående med barn oroar sig för ekonomin och för sina barn och för sin

hälsa jämfört med samboende med barn. Ensamstående med barn har också i högre utsträckning varit utsatta för olycksfall i arbetet.¹¹

En jämförelse med data från tidigare ULF-undersökningar visar att siffrorna har förhållit sig relativt stabila över tid.

Ingen skillnad i utbildning mellan gifta och ensamstående

Utbildningsnivåerna skiljer sig inte mellan ensamstående och gifta/sammanboende mödrar i någon nämnvärd utsträckning i något av de studerade länderna.

Fördelningen på yrken bland ensamstående mödrar och gifta skiljer sig inte heller anmärkningsvärt. I Ryssland är fler ensamstående mödrar lägre tjänstemän och tillhör sk Technical Intelligentsia. Giftna mödrar har i högre grad humanistiska och konstnärliga arbeten.

I Polen visar yrkesfördelningen att ensamstående mödrar oftare har okvalificerade arbeten (56 procent mot 44 procent), men också att fler av dem har högt kvalificerade jobb (sju procent mot tre procent).

De ryska ensamstående mödrarna i studien tjänar genomsnittligt mer än gifta mödrar. Bortsett från att de har befattningar som ger något bättre inkomster kan skillnaderna förklaras med att de ensamstående mödrarna arbetar extra i större utsträckning. Detta gäller också för de svenska ensamstående mödrarna.

De polska mödrarna tycker själva att deras ekonomi är mycket dålig – två tredjedelar tjänar mindre än existensminimum. I undersökningen uppgav närmare 54 procent att deras ekonomiska situation var mycket dålig. Motsvarande siffror i västra Tyskland är 47 procent och östra Tyskland 35 procent. I Östra Tyskland är skillnaden mellan gifta och ensamstående inte så stor, eftersom hela 30 procent av de gifta mödrarna där uppger att de har en ekonomiskt svår situation.

Enligt uppgifter från Statistiska centralbyrån (SCB) uppger mer än hälften av de svenska ensamstående mödrarna att de oroar sig för ekonomin vilket kan jämföras med knappt en tredjedel av sammanboende mödrar.¹¹

Vad som således framgår av dessa siffror är att den yttre sociala situationen för ensamstående mödrar i dessa länder är likartad, även om det i praktiken finns stora skillnader i levnadsstandard. En fattig ensam mamma i Ryssland och Polen lever på en betydligt lägre nivå än en fattig svensk eller tysk ensam mamma.

Arbetslöshet drabbar ensamstående mer än gifta

Ensamstående mödrar i Sverige och östra Tyskland uppfattar sina arbetsvillkor som tyngre, osäkrare och mer stressiga än ensamstående mödrar i Ryssland, Polen och i Västtyskland. Så kan t ex nämnas att 28 procent av de svenska ensamstående mödrarna har ansträngande arbetsvillkor mot bara 22 procent av de sammanboende.

I Sverige uppfattade 36 procent av de ensamstående mödrarna sin arbetssituation som otrygg jämfört med 21 procent av de gifta.

I Västtyskland anser drygt 40 procent av de ensamstående och gifta att deras arbetsplats är osäker mot drygt 65 procent av mödrarna i Östtyskland. I Polen anser mer än hälften av båda kategorierna att de har osäkra jobb. Där är det alltså inte någon större skillnad i tryggheten på jobbet för gifta och ensamstående mödrar.

Arbetslösheten bland de svenska ensamstående mödrarna är betydligt högre än för de gifta och samboende. Tolv procent av de ensamstående är arbetslösa och 17 procent i utbildning, dvs 29 procent utanför arbetsmarknaden. Av de gifta mödrarna är fyra procent arbetslösa och fyra procent i utbildning – totalt åtta procent utanför arbetsmarknaden. I Polen är 16 procent av de ensamstående arbetslösa mot tolv procent av de gifta.

I östra Tyskland har arbetslösheten särskilt drabbat kvinnor. Drygt 70 procent av de arbetslösa är kvinnor. Här står totalt sett 35 procent av de ensamstående kvinnorna utanför arbetsmarknaden och 23 procent av de gifta.¹²

Arbetslösheten i Ryssland drabbar också kvinnor, särskilt dem med högre utbildning. Kvinnor finns företrädesvis inom yrken som

Musikanter. Målning av den norska konstnären Trine Folmoe. Foto: Dan Hansson.

kräver åtminstone college (dvs en nivå mellan universitet och gymnasium) eller universitetsutbildning. Mellan 60 och 80 procent av alla ingenjörer, tekniker, planerare och ekonomer är kvinnor.

Sedan 1990-91 har många av dessa jobb bedömts som onödiga. En överväldigande del av de kvinnor som söker arbetslöshetsunderstöd är experter med högre utbildning, men det är främst manliga experter som efterfrågas. Man talar om en maskulinisering av intellektuella aktiviteter och en intellektualisering av arbetslösheten.¹³

Vågar inte utnyttja föräldraledigheten

En annan indikation på en hårdnande attityd mot kvinnor i förvärvsarbete är i vilken mån de vågar stanna hemma med sjuka barn eller utnyttja rätten till föräldraledighet. Undersökningen i Polen visade att en tredjedel av de ogifta mödrarna inte använt sig av föräldraledighet överhuvudtaget. Hälften av de mödrar som tog föräldraledigt återvände till sina arbeten tidigare, huvudsakligen av ekonomiska skäl och oro för att annars förlora jobbet. Av

samma skäl vågade inte mödrar ta ledigt för vård av sjukt barn. Mer än hälften av de intervjuade använde inte en enda av de möjliga 30 dagarna. Endast 15 procent menade att barnen inte hade varit sjuka. Enligt de flesta intervjuvarerna är arbetsgivarna negativa till kvinnor som tar ledigt för vård av sjukt barn. Ofta förekommande ledigheter kan till och med leda till uppsägning.

I Ryssland hade 60 procent av de intervjuade mödrarna inte utnyttjat föräldraledigheten. Det viktigaste skälet var ekonomiskt. Drygt en tredjedel uppgav att de var tvungna att gå tillbaka till jobbet för pengarnas skull. 17 procent menade att de var rädda för att förlora jobbet och 11 procent angav att arbetsgivaren ville att de skulle komma tillbaka. Om undersökningen genomfördes i dag skulle troligtvis betydligt fler uppge rädsla för att förlora sitt arbete. Vid den tidpunkt då intervjuerna genomfördes hade ännu inte avskedanden skett i någon större omfattning.

De östtyska ensamstående mödrarna känner sig mer utsatta på sin arbetsplats vad gäller arbetsledarnas attityder. Samma gäller för de polska mödrarna.

Liknande skillnader kan vi se i Sverige. Betydligt fler ensamstående än gifta mödrar känner att de möter intoleranta attityder när de måste stanna hemma med sjukt barn. Var femte ensamstående mot bara fem procent av de gifta tycker att arbetsgivarna är oförstående på den punkten.

Dessa skillnader kan vi inte se i västra Tyskland, vilket troligtvis kan förklaras med att hotet om arbetslöshet inte uppfattades så stort här vid den tidpunkt då undersökningen genomfördes.

Ökad stress för ensamma mammor

Jämfört med ryska ensamstående mödrar verkar de polska ha ett större stöd från sina sociala nätverk. Mer än hälften har god hjälp av familj och vänner. En tredjedel bor med sina egna föräldrar.

I Ryssland är 26 procent av mödrarna helt utan ett stödande nätverk. Mer än hälften säger att de ofta känner sig ensamma.

Motsvarande data finns inte i den svenska studien som i stället har studerat mödrarnas uppfattning om sin hälsa. I jämförelse med gifta mödrar uppger de ensamstående betydligt oftare att de är sjuka samt att de känner sig trötta och otillräckliga.

Trots att den ekonomiska situationen för ensamstående mödrar är bättre i Sverige än i de andra länderna visar resultaten från våra undersökningar att även svenska mödrar känner sig utsatta och pressade.

I en undersökning från 1981 av ensamstående mödrars sociala nätverk visade det sig att de har något färre kontakter än sammanboende mödrar. De har dock tätare kontakter med sina nätverk.¹⁴

Mödrarna i alla länderna känner således oro för framtiden. Många av dem har en stressad och otrygg vardagssituation. Den ekonomiska pressen ökar dessutom på grund av arbetslöshet och stigande kostnader för boende och barnomsorg.

Ensamstående mödrar mer arbetsorienterade

En frågeställning i projektet som helhet gäller kvinnors och mäns orientering i förhållande till arbete respektive familjeliv skiljer sig mellan länderna. I flera av de studerade länderna har socialpolitik och familjepolitik i olika grad syftat till att anpassa ansvar för arbete och familj till varannat. I de f d kommunistiska länderna har yrkesverksamheten bland kvinnor varit hög, vilket kan jämföras med Västtyskland, där kvinnors yrkesverksamhet varit relativt låg. Jämfört med gifta mödrar finner vi att ensamstående mödrar i samtliga länder är mer arbetsorienterade.

I alla länder uttrycker de gifta kvinnorna en högre grad av familjeorientering jämfört med ensamstående mödrar. Den största klyftan mellan gifta och ensamstående mödrar finner vi i Ryssland – 24 procent – och den lägsta klyftan i östra Tyskland – åtta procent. I de andra länderna är klyftan runt 10-16 procent.

Den lägsta andelen kvinnor med hög yrkesidentitet, både bland gifta och ensamstående mödrar, finns i Sverige och Polen. Orsakerna till att ensamstående mödrar har en högre

	Sverige		Ö Tyskl		V Tyskl		Ryssland		Polen	
	ensamst	gifta	ensamst	gifta	ensamst	gifta	ensamst	gifta	ensamst	gifta
Familj	54	64	37	45	48	61	39	64	64	80
Båda lika	38	30	50	43	35	26	38	24	32	16
Arbete	8	6	13	12	17	13	23	11	4	4

grad av yrkesidentitet kan inte härledas till deras utbildningsnivå eftersom den inte skiljer sig mellan gifta och ensamstående. Den större klyftan i Ryssland kan dock delvis förklaras med skillnaderna i yrkeskvalifikationer mellan ensamstående och gifta.

Skillnaderna kan ej heller förklaras av fördelningen av yrkesnivåer eftersom de inte heller skiljer sig nämnvärt. I Ryssland kan fördelningen av yrkesnivåer däremot förklara större gap i familjeidentitet.

Vi tror att skillnaden kan förklaras av att de ensamstående mödrarna måste försörja sig själva och sina barn, och detta gör dem mer arbetsorienterade än de gifta mödrarna. De arbetar heltid, har ofta övertid, eller tar extrajobb i större utsträckning än gifta mödrar i alla länder.

I alla länder hävdar de ensamstående mödrarna i större utsträckning än de gifta att ekonomisk självständighet är ett centralt motiv för dem att arbeta. Arbetet har ett högre värde för ensamstående än för gifta mödrar. De ensamstående mödrarnas identitetsmönster är mer lika männens i våra studier.

Resultaten visar intressanta skillnader mellan å ena sidan Polen, där kvinnor överlag och särskilt ensamstående kvinnor har betydligt högre grad av familjeorientering och å andra sidan östra Tyskland där kvinnor har den lägsta graden av familjeorientering.

En relativt sett högre yrkesorientering i östra Tyskland ser vi också när vi jämför männen i de studerade länderna. En tolkning av orsaken till denna skillnad är att arbetet över huvud taget hade ett högt värde i Östtyskland. Lönearbete var både en rättighet och en plikt. Hela tillvaron var uppbyggd kring arbete och det saknas en social och kulturell infrastruktur för en tillvaro utan lönearbete. Det visar sig också i studien att männen i mycket hög utsträckning anser att kvinnor skall arbeta. Till

detta kommer att hushållen knappast klarar sin ekonomi på endast en lön. Det är dock inte specifikt för östra Tyskland utan en gemensam uppfattning bland de studerade mödrarna och fäderna i hela studien. I västra Tyskland är det dock fler som anser att hushållen klarar sig på en inkomst.

Resultaten från den polska studien skiljer sig från tidigare studiers resultat, vilka har visat en betydligt större yrkesorientering bland polska mödrar. En möjlig tolkning är att den höga arbetslösheten och den allmänna osäkerheten i Polen har lett till en värdeförändring. Å andra sidan är osäkerheten och krisen lika hög, om inte högre i östra Tyskland och här ser vi inte motsvarande förändring. En förklaring till den högre familjeorienteringen bland ensamstående kvinnor i Polen kan vara att en relativt hög andel av dem bor tillsammans med sina egna föräldrar och att beroendet inom familjen traditionellt är högt i Polen. Möjligtvis kan också religiösa skillnader spela in. I Polen är 90 procent av befolkningen katoliker och familjen har traditionellt ett starkt värde bland katoliker.

När det gäller mer långsiktiga förändringar i Polen har vi kunnat konstatera en värdeförändring bland småbarnsmödrar sedan den längre föräldraledigheten på tre år infördes. Många mödrar gav upp sin karriär för att ta hand om de små barnen. Detta hängde också samman med ett missnöje med barnomsorgen.

Även ryska mödrar är mycket kritiska till barnomsorgens kvalitet. 68 procent är mycket kritiska och 28 procent tar helt avstånd från existerande barnomsorg.

Vi kan alltså utläsa att kvinnors önskan att stanna hemma med barnen framför allt är grundad på en kritisk syn på den existerande barnomsorgen och en barnvänlig miljö över huvud taget. Kvinnorna tycker att barnen far

Väntan. Broderi av Britta Marakatt-Labba. Foto: Harry Johansen.

illa. Det gäller dock inte för Sverige, där mellan 80-90 procent av mödrarna är mycket positiva till barnomsorgen.

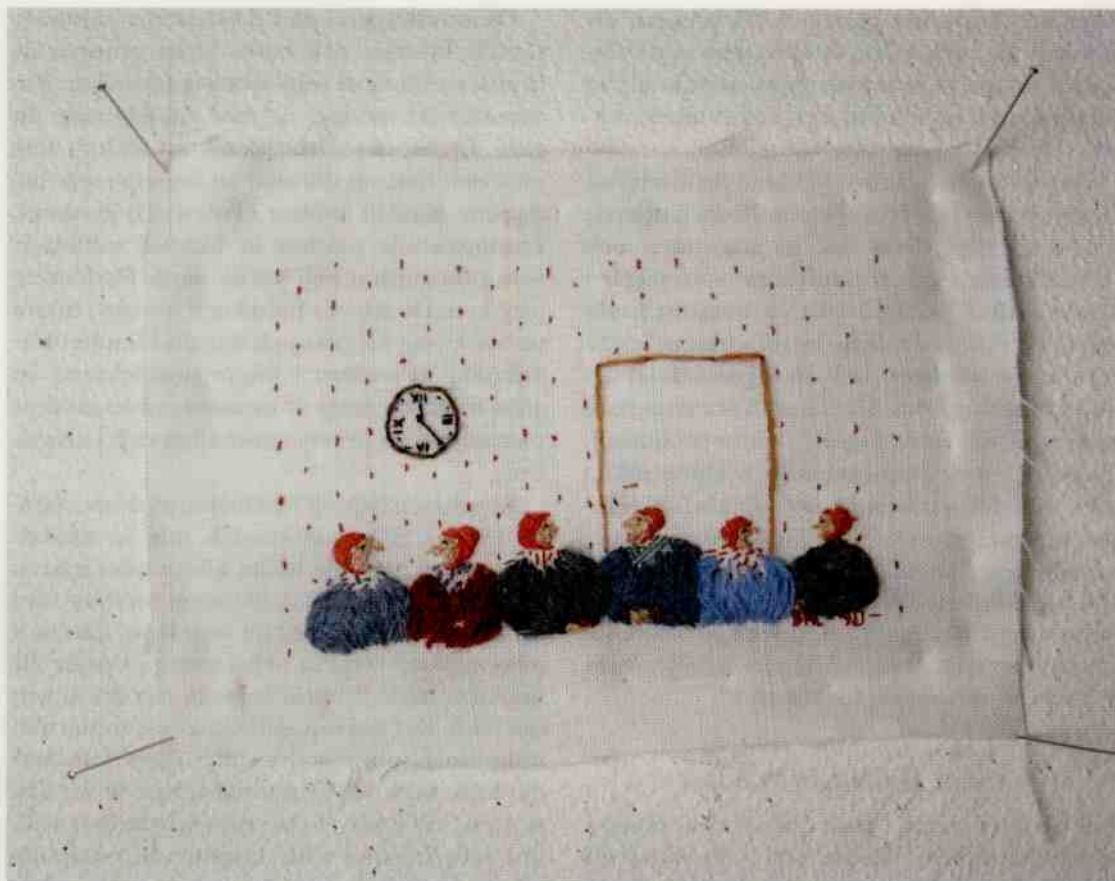
Svårt att förena familj och arbete i Ryssland

Mödrar i alla länder har fått frågan hur de anser att de klarar av att förena familjeansvar och förvärsarbete. Totalt sett svarar majoriteten att de klarar det ganska bra.

Jämförelser visar att ensamstående mödrar anser att de klarar av det mindre bra än gifta kvinnor. Svarsprofilerna är likadana i alla länder. I Ryssland uttrycker både gifta och ensamstående mödrar en mycket hög grad av missnöje med sin förmåga att förena familj och förvärsarbete. 13 procent av de gifta mödrarna

och 21 procent av de ensamstående mödrarna anger att de lyckas mycket dåligt jämfört med bara två till fem procent i de andra länderna. Östtyska och svenska mödrar är mer tillfreds än mödrar i de andra länderna. Dessa siffror visar att livet med förvärsarbete och familj är hårt i Ryssland, vilket inte förvånar med tanke på varubrist, köer och brist på hushållsservice. Dessutom är ryska män ointresserade av att delta i hushållsarbetet, vilket inte är någon specifikt rysk företeelse.

Vi har frågat dem som anser att de inte lyckas så bra på vems bekostnad det sker. En gemensam svarsprofil för både gifta och ensamstående mödrar är att de i första hand tycker att det sker på deras egen bekostnad och på barnens. Emellertid upplever ensamstående mödrar i högre utsträckning än de gifta i alla

Internt möte. Broderi av Britta Marakatt-Labba. Foto: Harry Johansen.

länder att deras arbete blir lidande, vilket kan ses som en effekt av deras högre grad av arbetsorientering.

Skillnaden är störst i Sverige. Detta kan hänga samman med att svenska kvinnor bedömer sina arbetsvillkor som betydligt hårdare än kvinnorna i de andra länderna. Ensamstående kvinnor i Sverige har visserligen en bättre ekonomi än sina tyska medsysstrar, men livet som förvärvsarbetande mamma är ändå ganska hårt, särskilt för de ensamstående.

Oron för framtiden störst bland ensamstående

På direkta frågor till mödrarna i östra Tyskland om hur de upplever "die Wende" svarar både ensamstående och gifta att de hittills har för-

lorat på förändringarna. 65 procent av de ensamstående och 59 procent av de gifta anser sig vara diskriminerade på arbetsmarknaden. Kvinnorna tycker att de har fått väsentligt sämre möjligheter jämfört med männen. Nästan hälften av männen tycker att de ser nya möjligheter för sig själva, vilket gäller för knappt en tredjedel av kvinnorna.

I Ryssland anser nästan hälften av både gifta och ensamstående att utvecklingen i landet bara blir sämre. Likadant svarar 75 procent av de ensamstående och 62 procent av de gifta i Polen.

I Sverige tillfrågades mödrarna om hur de tror att villkoren för förvärvsarbetande föräldrar och barnomsorgen kommer att förändras. Resultaten visar att drygt 80 procent av alla mödrar oavsett civilstånd oroade sig för förän-

dringar i barnomsorgen och 65 procent för försämrade villkor för förvärvsarbete för föräldrar (bland männen var motsvarande siffror 60 procent resp 58 procent). Erfarenheter hittills har visat att oron var befogad.

Pessimismen är utbredd bland de intervjuade mödrarna i de f d kommunistiska länderna när det gäller deras syn på framtiden och inriktningen av de förändringar som pågår i landet. Mest pessimistiska är ensamstående mödrar. Två tredjedelar av de ensamstående mödrarna stämmer helt in i påståendet att saker och ting bara blir värre. Våra data visar tydligt att det finns fog för denna pessimism. Tidigare kunde ensamstående föräldrar räkna med stöd delvis från staten och delvis från företagen, som i stor utsträckning administrerade socialbidrag, barnomsorg, social service och rätt till ledigheter utan att mödrarna behövde känna sig diskriminerade. Idag lämnas mödrarna åt sig själva att försörja sina familjer samt organisera omsorgen för barnen.

Frånvaro av äktenskap största hindret för kvinnor

I likhet med många andra länder har ensamstående mödrar i Polen och i Ryssland ett bräckligt stöd från staten. De måste i första hand förlita sig på eget förvärvsarbete på heltid för sin försörjning - också när de har små spädbarn. I andra hand får de förlita sig på materiellt och socialt stöd från sina närmaste anhöriga, d v s föräldrarna och barnens fäder. Erfarenheter från andra länder visar dock att underhållet från fäderna ofta uteblir eller är starkt reducerat. Detta har också beaktats i socialpolitiken eftersom mödrar i alla de studerade länderna får extra bidrag p g a uteblivna underhållsbidrag.

Undersökningen visar att de ensamstående mödrarna i Tyskland, Ryssland och Polen anser att det stöd som samhället ger är alltför begränsat och de känner sig utelämnade i en pressad situation.

Stödet till ensamstående mödrar i Sverige är av större omfattning. Trots detta känner de oro för ekonomin. Den svenska politiken för ensamstående mödrar lyfter dem över fattigdomsstrecket, men många ligger på marginalen.

Omvandlingen i de f d öststaterna drabbar särskilt kvinnor och barn. Stora grupper av kvinnor stöts bort från arbetsmarknaden. Ensamstående mödrar är mer utelämnade än gifta. De löper större risk för att förlora sina jobb och riskerar därmed att hamna i svår fattigdom - särskilt mödrar i Polen och Ryssland. Ensamstående mödrar är lika väl utbildade som gifta mödrar och har liknande fördelning på yrken. De arbetar heltid och övertid i högre utsträckning än gifta och har sin identitet förankrad i arbetslivet i högre utsträckning än gifta mödrar. Ändå är ensamstående mödrar mer utsatta på arbetsmarknaden och i arbetslivet.

Resultaten tyder på att kvinnors största handikapp på arbetsmarknaden inte är moderskapet i sig och inte heller könet utan frånvaron av äktenskap i kombination med att vara kvinna. En ensam pappa betraktas däremot med särskild respekt och i många länder får män företräde framför kvinnor när det är ont om jobb. Det bekräftas också av vår undersökning, dock inte när det gäller östra Tyskland där både män och kvinnor anser att de har lika stor rätt till jobb. (I den svenska studien ställdes inte frågan). När kvinnor är ensamma familjeförsörjare tycks detta snarare betraktas som ett skäl för uppsägning. Ätminstone finns det en misstanke om att så är fallet, eftersom varken yrkesfördelning eller utbildning skiljer sig mellan gifta och ensamstående. I Sverige har en undersökning om uppsägningar vid arbetsbrist visat att mäns försörjningsansvar beaktas, men inte kvinnornas.¹⁵

Kvinnors förvärvsarbete i de f d öststaterna ansågs länge som en rättighet, ja t o m som en plikt.¹⁶ Lönerna låg fortfarande på en såpass låg nivå att två löner var nödvändiga för att uppehålla familjernas ekonomi. Trots två löner var ofta inkomsterna för unga barnfamiljer otillräckliga och det krävdes ofta bidrag från den äldre generationen för att bilda familj.^{17, 18} Banden mellan generationerna fungerade som en social försäkring.

Trots att kvinnor med små barn förvärvsarbetar och trots att samhällets infrastruktur byggdes med lönearbetet som norm har ändå en konservativ familjesyn överlevt decennier av formell retorik om jämställdhet mellan

könen. Inom arbetslivet förblev kvinnornas löner lägre än männens. Familj och äktenskap sågs som självklara mål för varje ung man och kvinna och lika självklart ansågs det att hustrun skulle ta hand om allt hushållsarbete. Många har en strängt moralisk syn på familjen. Den ryska studien visar t ex att hälften tar avstånd från samboende utan barn. Drygt en tredjedel av de intervjuade tar helt avstånd från samboende med barn utan äktenskap.

Språnget från traditionellt bondesamhälle till modernt industrisamhälle innebar således inte något radikalt brott med synen på familjen i samhället och kvinnans plats i familjen. Därför är steget inte så långt till en traditionell patriarkal familjeform.

Patriarkatet stänger ute kvinnorna från jobben

I dagens politiska diskurser framhålls behovet av att återupprätta en traditionell familjeform i hopp om att männen ska framstå som självklara auktoriteter och skapa en motkraft till moraliskt förfall, kriminalitet och allmän social desorganisation. Familjen ska ersätta nedmonteringen av staten som en övergripande auktoritet. Vidare hoppas många på att familjeföretag ska ersätta något av förlusten av arbetstillfällen.

Ett problem är dock att den patriarkala familjeformen stänger ute kvinnor från arbetsmarknaden. Genom att frånhända dem möjligheter till egen försörjning och beröva gamla och handikappade omsorg förväntar man sig att ett idylliskt familjeliv ska uppstå automatiskt. Samtidigt som familjernas ekonomiska situation förvärras och stödet till barnfamiljerna urholkas blir familjernas villkor värre än förut.

Resultaten från studien inger oro eftersom ensamstående mödrar trängs ut från arbetsmarknaden och blir hänvisade till ett ökat beroende av sina anhöriga och till de krympande sociala bidragen. Med ständigt stigande priser och minskade realinkomster handlar det således om att en ökad andel ensamstående mödrar och deras barn hamnar i fattigdom. En amerikansk undersökning om långsiktiga konsekvenser av att växa upp med ensamstå-

ende mödrar konstaterar att fattigdom och utsatthet i enförälderfamiljer reproduceras till nästa generation. Det beror på flera samverkande faktorer. Barn till ensamstående föräldrar får t ex sämre betyg vilket främst hänger samman med lärarnas syn på dessa barn. Särskilt pojkar blir mer negativt värderade. Det leder till högre frånvaro, vilket i sin tur leder till att de hoppar av skolan.

Upprepade studier med omfattande urval visar att barn som har vuxit upp i enförälderfamiljer har fler problem också i vuxen ålder. De har kortare utbildning, sämre skolresultat, lägre inkomster och högre grad av avvikande beteende. Effekterna dämpas inte nämnvärt av omgifte.

Resultaten stöder sig på stora urval av populationer med blandad etnisk och klassmässig bakgrund. Den sociala reproduktionen av dåliga förhållanden har förklarats teoretiskt med att ekonomisk fattigdom under uppväxten leder till att barnen inte kan få tillgång till stöd och stimulans. Barnen måste börja arbeta tidigt för att försörja sig själva och kanske också familjen. En förstärkande faktor är boendesegregation. Ensamstående mödrar hänvisas till fattigare bostadsområden med högre grad av sociala problem, skolor med sämre resurser och mindre motiverade lärare och elever.

Det bör betonas att det inte finns någon automatik i förhållandet mellan skilsmässa – enförälderskap – sociala problem. T ex visar en svensk studie av social rekrytering till högre studier inte några negativa samband med enförälderfamilj.¹⁹ Risken är stor för att det ska uppstå en samverkan av många faktorer som i olika steg leder till en anhopning av problem. Femininiseringen av fattigdomen är en tilltagande trend i de moderna industrisamhällena som nu också tycks drabba flera öststater. Det handlar således om en social stratifiering som grundas på kön i kombination med klass.

Undersökningar visar att just stigmatiseringen i alla dess subtila former i kombination med bristande försörjningsmöjligheter är en väsentlig faktor bakom uppkomsten av dåliga förhållanden. Genom stigmatiserande behandling förlorar både mödrarna och barnen sin värdighet och en självsäker identitet.

Lindans. Broderi och applikation av Britta Marakatt-Labba. Foto: Harry Johansen.

* Innehållet i denna artikel bygger på empiriskt material från ett forskningsprojekt i samarbete med forskare från Öst- och Västeuropa. En del av underlaget för det empiriska materialet i artikeln har utarbetats av Marina Arutunyan och Olga Zdradomyslova (Ryssland), Graznya Firlit-Fesnak (Polen), Monica Jaeckel och Jürgen Sass (västra Tyskland), Barbara Bertram (östra Tyskland) samt Ulla Björnberg (Sverige).

¹ Zapf, Wolfgang & Mau, Steffen "Eine demografische Revolution in Ostdeutschland" i *ZUMA Publikation, Informationsdienst, Soziale Indikatoren* nr 10, Wissenschaftszentrum, Berlin 1993.

² *Folk- och bostadsräkningen*, Statistiska centralbyrån, Programmet för befolkningsstatistik, Örebro, 1990.

³ *Microzensuszahlen*, Bundesrepublik Deutschland, 1991.

⁴ *Women in the European Community*. EUROSTAT. Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg, 1992.

⁵ "Les Femmes en Pologne" i *Les Cahiers des femmes d'Europe* nr 39, Commission des Communautés Europeennes. Bryssel, 1991-1992.

⁶ Björnberg, Ulla "Familjepolitik i EG-länderna ur ett kvinnoperspektiv" i *Sociologisk Forskning* nr 3 1993.

⁷ Wong, Yin-Ling Irene; Garfinkel, Irwin; McLanahan, Sara "Single-Mother Families in Eight Countries; Economic Status and Social Policy" i *Social Service Review*, Vol 67 nr 2, Chicago, 1993.

⁸ Jaeckel, Monica, "Länderbericht; DDR" i Erler, Gisela; Jaeckel, Monica; Meier, Uta; Pettinger, Rudolf; Sass, Jürgen *Familienpolitik in Umbruch?* DJI Arbeitspapier 5-026. München, 1991.

⁹ Gustavsson, Björn, *Economic well-being and family policy*. Research Program at department of Economics, University of Gothenburg, 1992 (Unpublished paper).

¹⁰ *Ensamföräldrarna och deras barn - Betänkande från förälderkommittén*, SOU 1983:51.

- ¹¹ *Ojämligheten i Sverige. Lönadsförhållanden*, nr 51, Statistiska centralbyrån, 1988.
- ¹² Keiser, Sarina "Zur Lebenssituation von Frauen Zwischen Beruf und Familie" i *Vereinbarkeit von Familie und Arbeitswelt. Geschlechtsspezifische Differenzierung des Arbeitsmarktes in Sachsen-Anhalt. Sonderauswertung des Arbeitsmarktmonitors Sachsen-Anhalt. Forschungsbeiträge am Arbeitsmarkt in Sachsen-Anhalt*. Bd III, Magdeburg, 1993, s 38-39.
- ¹³ Metzenseva, Elena, *Situation of the Women in the Sphere of Intellectual Labour; Employment trends and prospects*. Center for Gender Studies. Institute for Socioeconomic Studies of Population, Academy of Sciences of Russia (Unpublished paper). Moskva, 1993.
- ¹⁴ Cochran, Moncrieff; Hendereson, jr Charles; Lerner, Mary; Gunnarsson, Lars (red). *Extending Families. The Social Networks of Parents and their Children*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- ¹⁵ Calleman, Catharina, *Kvinnors anställningsskydd*, Norstedts Juridikförlag, Stockholm 1991.
- ¹⁶ Bertram, Barbara, "Zur Entwicklung der sozialen Geschlechtsverhältnisse in den neuen Bundesländern" i *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, Bonn 1993.
- ¹⁷ Golofast, Valeri, "Social System and Parenting in the USSR" i Björnberg, Ulla (red) *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. Transaction Publishers, New Brunswick 1992.
- ¹⁸ Jerschina, Jan "Polish Parents in the 1980s and 1990s" i Björnberg, Ulla (red) *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. Transaction Publishers, New Brunswick 1992.
- ¹⁹ MacLanahan, Sara & Booth, Karen "Mother-Only Families; Problems, prospects & Politics" i *Journal of Marriage and the Family* nr 51, augusti 1989 s 557-580, Missouri 1989.
- ²⁰ Eriksson, Robert & Jonsson, Jan O *Ursprung och utbildning. Social snedrekrytering till högre studier*. Utbildningsdepartementet. SOU 1993:85, Stockholm 1993.

SUMMARY

The article illuminates the situation for single mothers in the ex-communist countries – Poland, Russia (the European part), ex. DDR and in Sweden and West Germany. The purpose is to discuss the mothers' situation with reference to their relation to three spheres – the family and social networks, public social policies and the working life.

One basic question that is if the situation of single women with children is more exposed than that of the married women, and what possible consequences this might have for themselves and their children. How do single mothers differ from married mothers in the respective countries as far as education, incomes, work and views on the future are concerned?

Despite comprising economic and social dissimilarities between these countries, comparisons are interesting since we focus the comparisons on married and single mothers with children. Hereby we get a measure of the structures and processes within these countries, and it can be discussed whether these are generally applied or not. An important aspect is to what extent the social policies or other factors lead to different attitudes in the countries.

The results show that the transformation in the former communist nations afflict particularly women, and only in a negative manner. Large groups of women are rejected from the labour market, and end up in a situation of poverty and dependence. The investigations in all the countries show that single mothers are more exposed than married mothers. They run a greater risk of losing their jobs than the married mothers do, and they thus run a greater risk of ending up in miserable poverty – particularly the mothers in Poland and Russia.

The situation of single mothers in Sweden is better from a material point of view. In spite of this, many lone mothers feel worried about their economy - a worry that can be expected to increase along with increasing fees for social services, child care, health- and medical care, increased residential costs etc.

The results indicate that the largest disability that women have on the labour market is not the motherhood in itself, nor is it the gender, but the absence of marriage, in combination with being female.

Comprising international research shows that poverty and exposition in one-parent families tend to be reproduced to the next generation. There is no automatic relationship in the relation between divorce, one-parenthood and social problems. It is rather the stigmatisation in different forms that is concerned, in combination with shortages in the possibilities of support that can lead to an assimilation of problems. Via stigmatising treatment, both the mothers and the children lose their dignity and their self-assured identity.

Ulla Björnberg
Göteborgs Universitet
Sociologiska Institutionen
Skanstorget 18
411 22 Göteborg